

Militair Gezag en Rechtsherstel (1944-1945)

Corjo Jansen¹

Namens de regering in Londen bestuurde het Militair Gezag (MG) de in 1944 en 1945 bevrijde delen van Nederland. Een drietal aan de in april 1943 gesloten RK Universiteit verbonden juristen raakte betrokken bij de werkzaamheden van het MG. Een van de belangrijkste taken van het MG was de opsporing, de aanhouding, het onderzoek naar en de inbewaringstelling van politiek verdachte personen. Twee andere belangrijke taken van het MG waren de zorg voor het rechtsherstel en het beheer over het vermogen van vijanden. Het rechtsherstel verliep echter uitermate moeizaam, bureaucratisch, traag en grimmig en kwam pas in 1946 echt op gang. De circulaires van het MG spreken ook boekdelen voor wat betreft de koude, beheerste naoorlogse opstelling van het MG, daarin gesteund door de Nederlandse regering, ten aanzien van Joodse vluchtelingen. Zij liepen het risico opgepakt te worden of huisarrest te krijgen en raakten bovendien hun vermogen kwijt. Wilden zij zich hier tegen verzetten dan kregen zij te maken met een ware ‘formulierenterreur’.

1. Inleiding

De bevrijding van Nederland begon in de maand september van 1944 en zou ruim anderhalf jaar in beslag nemen. Slechts Zuid-Nederland (inclusief een klein deel van Gelderland, onder meer Nijmegen en omgeving en de Overbetuwe, maar exclusief stukken van Limburg) werd in de loop van 1944 grotendeels bevrijd. De rest van het land moest tot soms mei 1945 wachten op haar vrijheid. Namens de regering in Londen bestuurde het Militair Gezag (MG, ‘Netherlands Military Administration’) de in 1944 en 1945 bevrijde delen van Nederland. De grondslag van dit bestuur was te vinden in het Besluit op den Bijzonderen staat van beleg.² Het hoogste gezag in bevrijd gebied was echter vanaf september 1944 in handen van de *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces* (SHAEF), niet in dat van het MG.

Het MG oefende allerlei bevoegdheden uit, die normaal gesproken aan de burgerlijke autoriteiten toekwamen. Die waren op grond van artikel 6 Besluit op den Bijzonderen staat van beleg zelfs verplicht de bevelen of aanwijzingen van het MG op te volgen. Een van de belangrijkste taken van het MG was de opsporing, de aanhouding, het onderzoek naar en de inbewaringstelling van politiek verdachte personen. Provinciale Militaire Commissarissen (PMC), District Militaire Commissarissen (DMC) en Politieke Opsporingsdiensten (POD's) oefenden deze taak uit. Zij hadden in dit kader vooral te maken met het Besluit Buitengewoon Strafrecht.³ Twee andere belangrijke taken van het MG waren de zorg voor

De Gemeentestem schreef op 18 augustus 1945: ‘voor het oogenblik blijkt het zelfs een vrijwel onbegonnen werk, het geldende recht te leren kennen’

het rechtsherstel en het beheer over het vermogen van vijanden. Op grond van het Besluit Herstel Rechtsverkeer en het Besluit Vijandelijk Vermogen⁴ waren eigenlijk de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlandsch Beheers Instituut hiervoor verantwoordelijk. Zolang echter de bijzondere staat van beleg duurde, oefenden de PMC, de DMC en het Militair Commissariaat (gevestigd te Tilburg) in naam van het MG deze taken uit.⁵ Er was door de wirwar aan maatregelen sprake van ‘een niet zoo gemakkelijk te ontwarren kluwen’ aan wettelijke regels. De redacteur van *De Gemeentestem* schreef op 18 augustus 1945:

‘voor het oogenblik blijkt het zelfs een vrijwel onbegonnen werk, het geldende recht te leren kennen.’⁶

Ook het MG had verordenende bevoegdheid en kon bij verordening bepalingen van wetten, algemene maatregelen van bestuur, koninklijke besluiten e.d. (maar niet die van de Grondwet) tijdelijk buiten toepassing laten.⁷ Hetzelfde gold voor de PMC. Verordening nr. 13 van 19 december 1944 van de PMC in Gelderland verbood bijvoorbeeld aan kinderen om in cafés, restaurants en vergelijkbare uitspanningen te verblijven en Verordening nr. 22 van 3 april 1945 verbood de rivieren Waal, Rijn en Maas over te gaan of zich daarin te bevinden.⁸ De afdeling *Civil Affairs* van de *SHAEF* kon tot slot bestuursmaatregelen nemen.

Een drietal aan de in april 1943 gesloten RK Universiteit verbonden juristen raakte kort na de bevrijding betrokken bij de werkzaamheden van het MG. De hoogste in rang was J.W.G.P. Jurgens (1895-1963), hoogleraar handelsrecht vanaf 1939. De Chef van de Staf Militair Gezag, mr. H.J. Kruls (1902-1975), benoemde hem tot Militair Commissaris voor het Rechtsherstel. Hij oefende die functie uit van 8 december 1944 tot augustus 1945. Hij werd tegelijkertijd reservemajoor.⁹ De tweede bij het MG betrokken Nijmeegse jurist was D. van Eck (1911-1969), lector in de criminologie en het strafprocesrecht aan de RK Universiteit. Hij was van 30 oktober 1944 tot 1 mei 1945 hoofd van de Politieke Opsporingsdienst te Nijmegen.¹⁰ Tot plaatsvervangend hoofd van de POD werd op 30 oktober 1944 een eveneens bij de Nijmeegse universiteit betrokken jurist aangesteld: J.M.L.T. Cals (1914-1971), advocaat en procureur in Nijmegen en vanaf 1941 griffier bij de *Rota Carolina*, de oefenrechtbank van de RK Universiteit.¹¹ Hij vervulde op 1 april 1945 de functie van plaatsvervangend hoofd van de POD in Nijmegen voor Hoofd van de Sectie Juridische Zaken van het Militair Gezag in Gelderland. Tegelijkertijd kreeg hij de rang van reservekapitein. Op 1 oktober 1945 stopte hij met zijn werkzaamheden.¹² In zijn hoedanigheid als Hoofd van de Sectie Juridische Zaken kreeg Cals te maken met een aantal interessante kwesties, zoals de regeling voor oorlogsbuit en/of 'War Material', de situatie in de gevangenkampen, de inbewaringstelling en vrijlating van politiek verdachte personen en de behande-

ling van vreemdelingen. Over deze kwesties bevinden zich documenten in het archief van Cals in het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen. In par. 2 ga ik in op het MG in Gelderland. Ook besteed ik aandacht aan het beleid van het MG ten aanzien van de vrijlating van politiek verdachte personen die achteraf eigenlijk helemaal niet in een kamp thuis bleken te horen, en in par. 3 op de positie van de Joodse vluchtelingen en de instructies van het MG. Zij zetten het functioneren van het MG in een behoorlijk schril licht.

2. Het Militair Gezag in Gelderland

De DMC van Nijmegen was majoor ir. A.F.H. Blaauw (1903-1978), bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werkzaam bij Unilever in Londen. Hij arriveerde op 21 september 1944 in de stad. Hij pakte de zuivering van het bestuursapparaat en de politie grondig aan. Bij dit werk kon hij vertrouwen op Van Eck en Cals, die hem voortvarend bijstonden in het herstel van het gezag. Kruls benoemde Blaauw eind november 1944 eveneens tot PMC (en tot luitenant-kolonel) in de Provincie Gelderland. Blaauw haalde Cals begin april 1945 naar Arnhem als Hoofd van de Sectie Juridische Zaken. Hij schetste bij zijn afscheid als PMC op een persconferentie wat hij bij zijn aankomst in Nijmegen aantrof (de verslaggever citeerde Blaauw in de derde persoon):

'De taak die hem [Blaauw] daar wachtte, was enorm: een half verwoeste stad, in de eerste frontlinie gelegen, weinig voorraden, grote concentraties van geallieerde troepen, een schier chaotische verwarring op het gebied van het burgerlijk bestuur.'

In nauwe samenwerking met de afdeling *Civil Affairs* van de *SHAEF* had Blaauw zijn taak aangevat.

'Moeilijk was al aanstonds de zuivering. In Nijmegen zetelde de Hoge Raad, die collectief werd gestaakt, een pijnlijke procedure, die echter wel noodzakelijk

Auteur

1. Prof. mr. C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Burgerlijk recht aan de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Noten

- Besluit van 11 september 1943, *Stb.* 1943, D. 60, gewijzigd bij KB van 22 augustus 1944 (*Stb.* 1944, E. 65).
- Besluit van 22 december 1943, *Stb.* 1943, D. 61.
- Besluit van 17 september 1944, *Stb.* 1944, E. 100 respectievelijk Besluit van 20 oktober 1944, E. 133. Zie over deze besluiten: W.C.L. van der Grinten, *Rechtsherstel en Beheer*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1946.
- Zij werden geadviseerd door Adviescommissies Rechtsherstel en Beheer. De DMC benoemde voor zijn district zo'n commissie.
- 'Veelheid van wetgeving', *De Gemeente-*

stem 1945/4819, p. 9-10.

- Op grond van art. 9 van het Besluit op den Bijzonderen staat van beleg.
- Mededeelingenblad Militair Gezag voor de Provincie Gelderland*, nr. 2 (20 april 1945), p. 2.
- De drie andere Militair Commissarissen waren J. Eggens (1891-1964) (8 december 1944-1 maart 1945), E.G.J. Gimbrère (1891-1949), hoogleraar Bankwezen en recht aan de RK Handelshoogeschool te Tilburg (1 maart 1945-augustus 1945) en P.P. van Berkum (1901-1977), hoogleraar in 'de bedrijfsleer, inzonderheid het financie- wezen van de onderneming' aan de RK Handelshoogeschool te Tilburg (8 december 1944-augustus 1945). Vgl. 'Rechtsherstel en Beheer', *Mededeelingenblad Militair Gezag voor de Provincie Gelderland*, nr. 3, p. 2; ook verschenen in bijvoorbeeld: *Oost-Brabant. Dagblad voor Midden- en Oost-*

Brabant 28 februari 1945, voorpagina; 'Tweede Persconferentie te Eindhoven', *Vrije Stemmen. Dagblad voor Zeeland* 28 februari 1945, voorpagina; 'Kapt. Cikot over Rechtsherstel en Beheer', *Trouw* 18 mei 1945, voorpagina. Het archief van het Militair Commissariaat voor het Rechtsherstel bevindt zich in het Nationaal Archief te Den Haag.

10. Op 28 augustus 1945 werd Van Eck benoemd tot raadsheer in het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem. Zijn eerste grote, na oorlogse publicatie was het boek *Het misdrijf van hulp aan den vijand in verband met de bepalingen van het Buitengewoon Besluit Strafrecht* (1945). Het groeide uit tot een standaardwerk. De in 1945 aan de RK Universiteit tot hoogleraar in het burgerlijk recht benoemde C.J.J.M. Petit (1896-1978) werd raadsheer in het Bijzonder Gerechtshof te Den Bosch. De eveneens in

1945 tot hoogleraar (in het staatsrecht) aan de RK Universiteit benoemde F.J.F.M. Duynstee (1914-1981) was van 1 juni tot 1 augustus juridisch adviseur bij de POD in Den Haag.

11. Zie Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Archief J.M.L.T. Cals (605), inv. nr. 210.

12. Over Jurgens & Van Eck: C.J.H. Jansen, *Grepen uit de geschiedenis van de Nijmeegse juridische faculteit 1923-2023*, Den Haag: Boom juridisch 2021, p. 85-87, p. 92-94, p. 71. Over Cals: P. van de Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2004. Op 28 augustus 1945 werd Cals benoemd tot raadsheer-plaatsvervanger in het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem.

reden was voor opsluiting.¹⁷ Ook in andere gevallen was het vasthouden in een kamp soms schrijnend, zeker als zij zich moedig hadden gedragen door (Joodse) onderduikers in huis te nemen of illegaal werk te doen. Daarom had Kruls (beter laat dan nooit) op 30 augustus 1945 de vrijlating bevelen van bijvoorbeeld ‘volwassenen, die (sympathiseerend) lid der N.S.B. werden of bleven als dekmantel b.v. voor het verbergen van Joden of ander illegaal werk’ en van ‘degenen, die zich oprecht en vroegtijdig (b.v. vòòr de kanswisseling door de debacle-Stalingrad) hebben bekeerd en zijn uitgetreden en sindsdien ook hun aandeel in het illegale werk hebben bijgedragen’. Kruls beval ook de vrijlating van jongeren van achttien jaar of ouder, die tussen hun veertiende en zeventiende levensjaar lid waren geweest van de Jeugdstorm of een andere nationaalsocialistische mantelorganisatie en het lidmaatschap lang voor de bevrijding hadden beëindigd.¹⁸ Cals had zijn handen vol aan het opvolging geven aan deze richtlijnen.¹⁹

Vanwege het Rechtsherstel werkte Cals nauw samen met Jurgens, die hij als griffier van de *Rota Carolina* goed kende. Cals was als Hoofd van de Sectie Juridische Zaken verantwoordelijk voor de Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer, die de Militair Commissaris, Jurgens, moest voorlichten bij het nemen van besluiten over bijvoorbeeld beheerders van NSB-bedrijven, bewindvoering van zaken en vermogens van niet-teruggekeerde Joden en voorzien in bestuursvacatures, die waren ontstaan door het ontslag van ‘foute’ bestuurders. De gang van zaken bij het Rechtsherstel was erg omslachtig. In een krantenartikel in *Het Parool* werd zelfs gerept over een ‘lijdensgang’. Deze ‘lijdensgang’ was een voorbode van wat zou komen. Zij bleek na de bevrijding symptomatisch te zijn voor het rechtsherstel in Nederland. Hoewel er vanwege de naoor-

Deze ‘lijdensgang’ was een voorbode van wat zou komen. Zij bleek na de bevrijding symptomatisch te zijn voor het rechtsherstel in Nederland

logse chaos begrip was voor de moeilijkheden, vonden toch velen, ‘dat allen, die door den bezetter onrecht zijn aangedaan, ten spoedigste in hun rechten moeten worden hersteld. Er zijn gevallen, waar dit slechts een administratieve handeling vereischt en wij hopen, dat deze gevallen met de meeste spoed hun beslag zullen krijgen.’²⁰ Dat laatste is niet gelukt. Rechtsherstel behoorde in Rotterdam ‘tot de beste klanten van het Rotterdamse telefoonnet’. Iedereen die gepoogd had te bellen, had de ervaring opgedaan dat het beter was bij het bureau langs te gaan. Ook daar moest hij echter lang wachten.²¹ De werkelijkheid bleek dus – mede door de complexiteit van de herstelwetgeving – weerbarstig te zijn. Het rechtsherstel verliep uitermate moeizaam, bureaucratisch, traag en grimmig en kwam pas in 1946 echt op gang.²²

Cals als Hoofd van de Sectie Juridische Zaken en Jurgens als Militair Commissaris werden tot slot – kenmerkend – met regelmaat geconfronteerd met geallieerde militairen die auto’s meenamen. Zij moesten dan onmiddellijk contact opnemen met het plaatselijke *Civil Affairs Detachment* en stappen ondernemen om tot teruggave (eventueel vrijgave) te geraken.

13. ‘Het afscheid van het Militair Gezag in Gelderland’, *Nieuwe Winterwijkse Courant* 2 oktober 1945, p. 2. Over Blaauw: H.J.C. Termeer, ‘August Frederik Hendrik Blaauw 1903-1978, Chemicus en Bestuurder’, in: *Biografisch Woordenboek Gelderland*, I (1998), p. 22-24 (digitaal raadpleegbaar); over de zuivering van de Hoge Raad: C.J.H. Jansen, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950*, Amsterdam: Boom 2011, p. 229-230. Kruls had op 20 september 1944 vijf (hoofdzakelijk door de bezetter benoemde) raadsheren geschorst en drie van hen op 23 september 1944 ontslagen en de overige raadsheren had hij gestaakt. Staking en schorsing waren voorlopige maatregelen. Bij staking stond nog niet vast of iemand zich politiek onberispelijk had gedragen, bij schorsing was duidelijk dat dit niet het geval leek te zijn. De daadwerkelijke staking van de raadsheren was door Blaauw geschied per 26 september 1944. Over Cals en de POD: Van de Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen*, p. 85-90.

14. ‘Proclamatie Aan de inwoners van de

Provincie Gelderland’, *Mededeelingenblad Militair Gezag voor de Provincie Gelderland*, nr. 2 (Veluwe-editie), 20 april 1945, voorpagina. Zie eveneens het artikel ‘Hoe worden wij nu bestuurd? Organisatie en werkwijze van de Geallieerde en Nederlandse bestuursorganen’ op deze pagina. Over het MG: P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van ‘foute’ Nederlanders 1945-1955*, De Haan 1989, p. 49 e.v.

15. R. Lion had twee Joodse voorouders en zijn echtgenote was niet-Joods. Hij was daarom niet-Joods in de zin van art. 4 van Verordening 189/1940. Hij kon advocaat blijven, maar als ‘half-Jood’ niet een ‘openbare functie’ bekleden. Hij heeft de oorlog overleefd. Zie J. Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom 2010, p. 175.

16. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 53.

17. Van de Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen*, p. 92-93. KDC, Archief Cals

(605), inv. nr. 210. Staf Militair Gezag, Sectie II B 6064/70 (30 augustus 1945): Overzicht van mijn tot nu toe gegeven richtlijnen inzake vrijlating van politiek verdachte personen. Vrouwen en meisjes die ‘geslachtelijk gemeenschap’ hadden gehad met Duitsers zonder dat zij geacht konden worden nauwe geestelijke relaties met hen te hebben onderhouden, kwamen in aanmerking voor vrijlating. Zij dienden wel aan een medisch onderzoek te worden onderworpen met het oog op een eventuele geslachtsziekte. De betrokkene was verplicht zich aan een geneeskundige behandeling te onderwerpen, indien dat het geval was. Vrouwen die omgang hadden gehad met een lid van de SD, SS of Gestapo hadden geen recht op vrijlating.

18. KDC, Archief Cals (605), inv. nr. 210. Staf Militair Gezag, Sectie II B 6064/70 (30 augustus 1945): Overzicht van mijn tot nu toe gegeven richtlijnen inzake vrijlating van politiek verdachte personen.

19. Cals en Duynstee zaten op één lijn wat betreft het vrijlaten van ‘lichte’ gevallen. Duynstee had naar aanleiding van zijn erva-

ringen bij de Haagse POD daarvoor gepleit in het rooms-katholieke dagblad *Het Binnenhof*. Zie Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 175 e.v. en Jansen, *Grepen uit de geschiedenis van de Nijmeegse juridische faculteit*, p. 96. Zowel Cals en Duynstee waren betrokken bij het ‘illegale’ blad *Christofoor*.

20. ‘Hoe krijgt men Rechtsherstel?’, *Het Parool* 21 augustus 1945, p. 2. Vgl. ook ‘Militair Commissariaat voor het Rechtsherstel’, *De Kroniek. Dagblad voor den Wederopbouw* 23 juni 1945, p. 2.

21. ‘Rechtsherstel: taak en bevoegdheden’, *Het Vrije Volk* 18 juli 1945, p. 2. Hoofd van het Rotterdamse Bureau Rechtsherstel was W.C.L. van der Grinten (1913-1994), de latere Nijmeegse hoogleraar Burgerlijk recht.

22. W.J. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*, Deventer: Sanders Instituut/Kluwer 2004, p. 47, p. 60-61 en P.W. Klein, *Het rechtsherstel gewogen; vragen mét en zonder antwoord*, online raadpleegbaar, p. 30-31.

‘Het betreft hier immers vaak goederen, die geenszins War material zijn te noemen, doch altijd Nederlandsch particulier eigendom zijn geweest.’²³

3. De positie van de Joodse vluchtelingen

Het geallieerde opperbevel maakte in het najaar van 1944 enkele bijzonderheden bekend over wat er stond te gebeuren na de verovering van Duitsland. Zo zou een geallieerd militair bestuur in de plaats komen van het nazibewind. Een van de eerste besluiten van dit bestuur moest zijn de afschaffing van de naziwetten, in het bijzonder de Neurenberger rassenwetten.²⁴ Tijdens hun conferentie in Yalta in februari 1945 besloten Churchill, Roosevelt en Stalin inderdaad ‘to wipe out the Nazi Party, Nazi laws, organizations and institutions’. Zij bevestigden dit besluit op hun vergadering in Potsdam in de zomer van 1945:

‘All Nazi laws which provided the basis of the Hitler regime or established discrimination on grounds of race, creed, or political opinion shall be abolished.’

In overeenstemming met dit standpunt nam de opperbevelhebber van de geallieerde bezettingstroepen op 20 september 1945 een besluit, dat de titel droeg ‘Abrogation of Nazi Law’ (Military Government Law, no. 1).²⁵ De redacteur van het *Advocatenblad* schreef begin 1946 dat hij herhaaldelijk de vraag had gekregen wat in dit besluit stond. Daarom had hij de volledige tekst van de Afschaffingswet afgedrukt in zijn tijdschrift.²⁶ Voor Nederland was vooral de afschaffing in art. I van de drie, op 15 september 1935 afgekondigde Neurenberger rassenwetten en de daarop gebaseerde uitvoeringsdecreten (in het bijzonder van 25 november 1941) van belang. Een van die wetten was de *Reichsbürgergesetz*. Zij bepaalde dat alleen personen van Duits of verwant bloed Duits staatsburger konden zijn.²⁷ Volgens SHAEF was echter het uitgangspunt dat de ‘Ausbürgerung’ van alleen die personen ongedaan werd gemaakt, die zich op Duits grondgebied bevonden of die dit gebied pas na de bezetting door de geallieerden hadden verlaten. De afschaffing van de naziwetgeving gold namelijk slechts voor het door de geallieerde troepen bezette gebied van Duitsland.

Kruls zag zich als gevolg van de afschaffing van de Neurenberger rassenwetten en de daarop gebaseerde uitvoeringsdecreten gedwongen een instructie op te stellen met betrekking tot de wettelijke status van Joodse vluchtelingen: de circulaire van 4 juli 1945, nr. 2 3927/6 ‘Behandeling van vreemdelingen en aanverwante groepen van personen’. De circulaire had niet alleen betrekking op ‘vreemdelingen, die de nationaliteit van een vijandelijke Staat bezitten of bezeten hebben, doch door den vijand van hun nationaliteit vervallen werden verklaard’, ofwel Duitse Joden die de naziwetgeving stateloos had gemaakt. Zij gold bijvoorbeeld ook voor vreemdelingen met de

Duitse nationaliteit, vrouwen van Duitse nationaliteit die na 10 mei 1940 in Duitsland met Nederlanders waren getrouwd²⁸ en Nederlandse vrouwen die na 10 mei 1940 in Nederland met Duitsers waren getrouwd.²⁹ Ik richt me vooral op de regels van de circulaire met betrekking tot Joodse vluchtelingen. Zij zijn opmerkelijk hard te noemen.

Kruls schaarde zich achter de opvatting van de Minister van Justitie die van mening was dat hij maatregelen van een vijandelijke mogendheid (zoals nazi-Duitsland) met betrekking tot de nationaliteit van haar onderdanen die zich buiten het oorspronkelijke rechtsgebied van dat land bevonden, overeenkomstig het volkenrecht, niet hoefde te erkennen. Joodse vluchtelingen waren dus Duitsers gebleven. Hetzelfde gold voor hen, die tijdens den oorlog, terwijl zij buiten Duitsland verblijf hielden, op grond van eenigen anderen maatregel der Duitschers hun Duitse nationaliteit zouden hebben verloren. Joodse Duitsers, die al voor 10 mei 1940 stateloos waren, bleven stateloos. Op Joden die Duitser waren (gebleven) of weer werden, was het Besluit Vijandelijk Vermogen (BVV)³⁰ van toepassing. Op grond van artikel 3 van dit Besluit ging hun vermogen van rechtswege in eigendom over op de (Nederlandse) staat. Volgens het BVV waren alle Duitsers als vijand te beschouwen. Het Besluit werkte zonder aanzien des persoons. Artikel 3 BVV was daarom ook niet te zien als een persoonlijke bestraffing van vijandelijke onderdanen.³¹ Op 7 januari 1945 richtten Joodse overlevenden in Eindhoven een Joodse Coördinatie Commissie voor het Bevrijde Nederlandsche Gebied (JCC) op. Later opereerde de JCC vanuit Amsterdam. Zij hield zich onder meer bezig met de opvang van Joden die in Nederland terugkeerden uit de kampen. Sommigen waren – zie boven – door de afschaffing van de Neurenberger rassenwetten weer Duitser geworden, omdat zij zich bijvoorbeeld op Duits grondgebied bevonden tijdens de afschaffing van deze wetten. De JCC bemiddelde bij het verkrijgen van een ‘Non-Enemy’-verklaring, waardoor een ‘ontvijanding’ op grond van artikel 34 BVV kon plaatsvinden. De uit de kampen teruggekeerde Joden moesten aantonen dat zij a) na 1 februari 1933 naar Nederland waren gekomen en b) een in positieve zin gestelde verklaring overleggen van politieke betrouwbaarheid, opgesteld door een daartoe bevoegde Nederlandse instantie.³² Dat laatste was niet altijd eenvoudig. Het was voor Joodse overlevenden uit de kampen of voor voormalige Joodse onderduikers vaak vrijwel onmogelijk het noodzakelijke bewijsmateriaal te verzamelen voor hun ontvijanding. Oprel concludeert dat er bij de afhandeling van de aanvragen sprake is geweest van willekeur. Er waren grote verschillen tussen de afhandeling per regio. De ontvijandingen vinden ruim na de periode van het functioneren van het MG plaats.³³

Wat betreft de persoon van de vreemdeling maakte de circulaire van Kruls van 4 juli 1945 geen onderscheid tussen Joden die Duitser of die stateloos waren. Als zij niet voor 10 mei 1940 op grond van een verblijfsvergunning van de Nederlandse regering hier waren gevestigd, behoorde hun toelating – als zij Nederland wilden binnenkomen – te worden geweigerd. Indien zij zich in Nederland bevonden, behoorden zij in afwachting van hun latere uitzetting in bewaring te worden gesteld of onder huisarrest te worden geplaatst. Als zij wel voor 10 juni 1940 een verblijfsvergunning hadden gekregen, behoorden zij niet als vijandelijk

De regels van de circulaire met betrekking tot Joodse vluchtelingen zijn opmerkelijk hard te noemen

ke persoon te worden behandeld (onverminderd overigens de eventuele toepasselijkheid van het Besluit Vijandelijk Vermogen). Zij mochten worden verondersteld een anti-Duitse houding in de oorlog te hebben aangenomen (een veronderstelling die zij in het kader van een eventuele ontvijanding moesten hard maken). Daarom volstond de oplegging van een algemene meldingsplicht.

De slotoverweging ten aanzien van gedeporteerde Joodse vluchtelingen is vanwege haar volledig gebrek aan empathie en vernederende karakter de moeite waard geciteerd te worden:

‘Wanneer zij gedurende de bezetting door de Duitsers zijn gedeporteerd, dan zullen zij thans in beginsel niet wederom worden toegelaten, tenzij met zekerheid vaststaat, dat zij zelf of hun nabestaanden in staat zijn in hun onderhoud te voorzien, en hun woongelegenheden ter beschikking staat. Bovendien zal toelating slechts kunnen plaats vinden, wanneer zij het security onderzoek met goed gevolg ondergaan hebben. Zijn zij naar een geallieerd of neutraal land ontsnapt en wenschen zij thans terug te keeren, dan hebben zij daarvoor een visum of een nieuwe verblijfsvergunning nodig. Wanneer zij in strijd met bovenstaande voorwaarden ons land zijn binnengekomen, dienen zij ter fine van uitzetting voorloopig in vreemdelingenkampen te worden ondergebracht.’

Een in de oorlog gedeporteerde Duitse Jood liep in het laatste geval dus het risico in hetzelfde kamp te worden opgesloten als zijn voormalige vervolger en ‘moordenaar’, de gearresteerde Duitse SS’er of SD’er!

Op 30 augustus 1945, slechts een kleine twee maanden later, publiceerde de Staf Militair Gezag een nieuwe circulaire, betreffende ‘de behandeling van vreemdelingen en aanverwante groepen van personen’ (No. II A 6009/6).³⁴

‘Alleen voor ambtelijk gebruik. Niet voor publicatie’, zo luidde het opschrift. De achtergrond van deze nieuwe richtlijn was gelegen in een beslissing van de Nederlandse Ministerraad ‘de mogelijkheid van wedertoelating van vòòr 10 Mei 1940 hier te lande legaal gevestigde vreemdelingen van vijandelijke origine, die door den vijand wegens hun ras, geloof of politieke overtuiging van hun oorspronkelijke nationaliteit vervallen zijn verklaard’ ‘aanmerkelijk’ te verruimen. De vraag rijst waaruit die aanmerkelijke verruiming heeft bestaan. Een vergelijking van beide circulaire laat twee verruiming zien. Joodse vluchtelingen die niet voor 10 mei een verblijfsvergunning hadden, konden in bijzondere gevallen alsnog een verblijfsvergunning van de Minister van Justitie krijgen. Hadden zij op zo’n vergunning geen recht, dan behoorden zij (nog steeds) met het oog op hun uitzetting aan dezelfde vrijheidsbeperkende maatregelen te worden onderworpen als vreemdelingen die de Duitse nationaliteit hadden. De grootste verruiming zat in de slotoverweging, die ik opnieuw letterlijk citeer:

‘Wanneer zij, die vòòr 10 Mei 1940 hier te lande legaal gevestigd waren, gedurende de bezetting door de Duitsers zijn gedeporteerd dan wel naar een geallieerd of neutraal land zijn ontkomen, zullen zij thans wederom in Nederland worden toegelaten, mits zij het security onderzoek met goed gevolg ondergaan. De toelating geschiedt evenwel alleen, nadat het Hoofd van den Rijksvreemdelingendienst daartoe toestemming heeft gegeven. Zij, die ons binnkomen of na de bevrijding zijn binnengekomen, zonder dat volgens de voormelde regelen tot hun toelating termen aanwezig zijn, dienen ter fine van uitzetting voorloopig in vreemdelingenkampen (niet in kampen van politieke gevangenen) te worden ondergebracht.’

23. KDC, Archief Cals (605), inv. nr. 210: brief van F.J.H. Sniijders, 19 mei 1945. De instructie betrof Staf Militair Gezag, Sectie II, Instructie A 1: Regeling voor oorlogsbuit en/of ‘War Material’. Als juristen zullen Cals en Jurgens hebben betreurd dat de juridische aspecten van de door de geallieerde legers als oorlogsbuit en War Material aangemerkte en inbezitgenomen goederen buiten beschouwing bleven, ‘hoewel zij uiterst belangrijk zijn’.

24. ‘De bezetting van Duitsland’, *Helmondse Dagblad* 19 oktober 1944, p. 2.

25. E. Plischke, ‘Denazification Law and Procedure’, *The American Journal of International Law* 41 (1947)-4, p. 807 e.v., p. 810-811. De eerste alinea van deze paragraaf is deels ontleend aan Jansen, ‘De bevrijding en het recht (1944-1946)’, *NJB* 2019/2053, afl. 33, p. 2442.

26. ‘Afschaffing nazi-wetgeving in Duitsland’, *Advocatenblad* 1946, p. 62-64. Het besluit was gepubliceerd in de *Military Government Gazette Germany* no. 1, p.

11-12 (digitaal raadpleegbaar).

27. Zie over de nationaalsocialistische wetgeving; A. Buschmann, *Nationalsozialistische Weltanschauung und Gesetzgebung 1933-1945*, I, Wenen, Verlag Österreich 2015.

28. Voor hen was geen plaats in Nederland: ‘Vrouwen van Duitse origine dienen om redenen van “Security” zooveel mogelijk uit Nederland te worden geweerd, onverschillig of hun huwelijk al dan niet als rechtsgeldig was aan te merken.’ Op grond van art. 13 en 14 van het Besluit Vijandelijk Vermogen waren huwelijken zonder dat de daartoe vereiste bijzondere toestemming was gegeven na de datum van inwerkingtreding van dit besluit (25 oktober 1944) nietig. Volgens de Minister van Justitie had hij voldoende gegevens om vast te stellen dat bij veel ‘de laatste tijd in Duitsland gesloten huwelijken’ uitsluitend de bedoeling voorzat ‘de vrouwen naar Nederland te brengen’.

29. Zie KDC, Archief J.M.L.T. Cals (605), inv. nr. 210. Zie over Duitsers in Nederland

ook: M. Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*, Amsterdam: VU University Press 2020 en M. Oprel, *Afrekenen met de vijand. Het naoorlogse beleid ten aanzien van Duitsers in Nederland*, Amsterdam: Van Oorschot 2021.

30. *Stb.* E. 133.

31. Vgl. F.A.J. van der Ven, ‘De onteigening van Huis Doorn: een hoofdstuk uit de Nederlandse geschiedenis’, *RM Themis* 2001/3, p. 67 e.v. (p. 70). De *Cour de Cassation* zou volgens een bericht in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* anders hebben beslist. Een in Frankrijk levende stateloze van Duitse origine (mevrouw Falk) kreeg na de afschaffing van de naziwetgeving niet de Duitse nationaliteit. Dit betekende dat allerlei beperkende maatregelen die golden voor ‘vijandelijke’ vreemdelingen niet op haar van toepassing waren. Zie ‘Duitse Joden geen Duitsers volgens Franse rechtspreek’, *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 12

januari 1951, p. 3.

32. Zie ‘Non-Enemyverklaring’, *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 13 september 1946, p. 3. Een van de doelstellingen van de JCC was het geven van juridische hulp met betrekking tot rechtsherstel. Deze JCC had niets te maken met de onder leiding van L.E. Visser (1871-1942) staande JCC uit het begin van de Tweede Wereldoorlog. Naast het JCC waren plaatselijke hulpcomités actief. Zie Veraart, *Ontrechtting en rechtsherstel*, p. 72-75; Oprel, *The Burden of Nationality*, Oprel, *Afrekenen met de vijand*, p. 21-23 en M. Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik*, 2e druk, Amsterdam: Alfabet 2021.

33. Oprel, *Afrekenen met de vijand*, p. 23-24 en de casus van Joodse Ruth (p. 161 e.v.), in het bijzonder p. 166-167 en de casus van Frederico Moosberg, p. 177 e.v.

34. Zie KDC, Archief J.M.L.T. Cals (605), inv. nr. 210.

De laatste overweging hield inderdaad een verruiming in (van in beginsel geen toelating naar in beginsel wel toelating), maar de bepaling (zonder enige toelichting) dat de Joodse vluchteling toestemming nodig had van het hoofd van de vreemdelingendienst klonk nog steeds enigszins ominous in de oren van velen.

Niet alleen Duitse Joodse vluchtelingen hadden het moeilijk. Dat gold eveneens voor Duitsers, die anti-nationaalsocialistisch waren en om die reden voor het uitbreken van de oorlog naar Nederland waren gevlucht. Zij hadden een meldingsplicht (in twijfelachtige gevallen kregen ze huisarrest opgelegd) en waren hun vermogen kwijt. In het archief van Cals bevinden zich stukken van een medicus, dr. A. Genkin, die midden jaren dertig zijn praktijk als arts in Duitsland niet langer had mogen uitoefenen, omdat een van zijn grootmoeders Joods was geweest. Hij was in 1937 uit Duitsland gevlucht met hulp van pastoor H.J.H. Vullingsh (1883-1945), die in Bergen-Belsen was omgekomen vanwege zijn verzetswerk (onder andere het regelen van onderduikadressen voor Joden en neergestorte geallieerde piloten). Genkin wilde graag terug naar Duitsland om daar zijn praktijk te hervatten. Volgens allerlei verklaringen stond hij vijandig tegenover het nazisysteem en was hij politiek volkomen betrouwbaar. Toch verkeerde Genkin in Nederland 'nogal in moeilijkheden'.³⁵

4. Kort slotwoord

De koude, beheerste naoorlogse opstelling van het MG, daarin gesteund door de Nederlandse regering, ten aanzien van de Joodse vluchtelingen moet niet hebben bijgedragen aan hun gevoel dat zij welkom waren in Nederland. De circulaires van het MG spreken wat dit betreft boekdelen. Joden liepen het risico opgepakt te worden of huisarrest te krijgen. Zij raakten bovendien hun vermogen kwijt. Ook kregen zij te maken met een ware 'formulierenterreur', als zij zich hiertegen wensten te verzetten. Over de soms bijna ronduit 'vijandige', vaak botte behandeling en het moeizame rechtsherstel van de Joden na afloop van de Tweede Wereldoorlog is het nodige geschreven. Ondanks het feit dat het MG rechtsherstel uitdrukkelijk tot taak had, heeft het op dit gebied betrekkelijk weinig kunnen uitrichten, niet alleen door de naoorlogse chaos, maar ook door de al snel opvlammende bureaucratie en de moeizaam verlopende communicatie. Dat werd er na de volledige bevrijding van Nederland niet beter op. Bekend is het door Veraart gebruikte, aan de schrijver F. Borderwijk (1884-1965) ontleende citaat: het acht jaar durende, naoorlogse gevecht om het rechtsherstel (1945-1953) was 'van de aanvang af de grootste rechtsstrijd nog ooit hier gestreden'.³⁶ Schrijnend was bijvoorbeeld de harde opstelling van de Nederlandse belastingdienst. Er was

Schrijnend was de harde opstelling van de Nederlandse belastingdienst

bij hem geen enkel begrip voor de dwangsituatie waarin de Joden in de oorlog hadden verkeerd. Zij stelde zich na afloop van de oorlog op het standpunt dat zij de resterende belastingschulden uit de oorlogstijd rustig kon opvoeren van gedeporteerde Joodse burgers. Ook was zij voorstander van een onverkorte toepassing van de successiewetgeving op tijdens de oorlog opgevallende nalatenschappen, een ijskoude douche voor de kampoverlevenden.³⁷ Uit ander onderzoek komt naar voren dat het terugkrijgen van geroofd onroerend goed voor Joodse eigenaren een pijnlijke ervaring was. Zij kregen in voorkomende gevallen zelfs met antisemitisme te maken.³⁸ Het rechtsherstel zou zich – zoals gezegd – jaren voortslepen. PMC Blaauw en zijn Hoofd van de Sectie Juridische Zaken, Cals, waren toen al lang weer gewone burgers. Zij werden op 1 oktober 1945 van hun taken voor het MG in Gelderland ontheven. Blaauw keerde terug naar Engeland, Cals ging de politiek in. Hij zou het zelfs 'schoppen' tot premier. Op 1 oktober 1945 werd eveneens het PMC in Gelderland opgeheven. De bijzondere staat van beleg zou duren tot 4 maart 1946. •

35. KDC, Archief J.M.L.T. Cals (605), inv. nr. 210 (brieven van pastoor Jan Driessen uit Roermond aan Cals, 3 augustus 1945 respectievelijk A. Genkin aan Cals, 25 augustus 1945; allerlei verklaringen ten faveure van Genkin). Zie bijvoorbeeld ook de strijd van B.E. graf von Bernstorff tegen de Nederlandse staat na het einde van de Tweede Wereldoorlog om teruggave van de eigendom van Schiermonnikoog aan hem: F.A.J. van der Ven, *Een omstreden eiland; De eigendom van het eiland Schiermonnikoog*, Groningen, 1993, p. 167 e.v.

36. Zie o.a. A. van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1940-1945*, Amsterdam: Balans 2014, p. 30 e.v. en Citroen, *U wordt door niemand verwacht*, p. 221 e.v. (over het rechtsherstel) en uitvoerig Veraart, *Ontrecht en rechtsherstel*, p. 47 e.v. (citaat Borderwijk op p. 47), p. 525-529.

37. P. Essers, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaal-socialistisch regime*, Deventer: Kluwer 2012, p. 486 e.v. Zie ook H. Piersma en J. Kemperman over de naheffing van de erf-pachtcanon, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1944-1950*, Amsterdam: Boom 2016. Zie over het vluchtelingenbeleid na de Tweede Wereldoorlog in brede zin: C.K. Berghuis, *Geheel ontdaan van onbaatzuchtigheid. Het Nederlandse toelatingsbeleid voor vluchtelingen en displaced persons van 1945 tot 1956*, Amsterdam: Thela Thesis 1999.

38. Zie R. te Slaa, *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*, 6 december 2016 (digitaal raadpleegbaar), p. 43 ev.